

Poljoprivredni nepoljoprivrednici

*(Pokušaj analize agrarne i socijalne strukture
u bivšem kotaru Makarska)*

Stipe Šušvar

Danas se vrlo mnogo raspravlja o agrarnoj strukturi Jugoslavije. Osnovni su motivi svih rasprava: kakvi su objektivni uvjeti za brže područstvljavanje poljoprivrede i socijalistički preobražaj sela. Sa istim intencijama nastoje se sagledati procesi na selu i u poljoprivredi u svakoj socijalističkoj republici, kotaru, komuni, pa i pojedinom selu. No stječe se utisak da stvarna ili fiktivna proučavanja, ankete, analize, referati najčešće završavaju shematiziranim zaključcima koji jednako zvuče, sadrže iste »dijagnoze«, bez obzira da li se tretiraju procesi na jugoslavenskom nivou ili u samo jednom selu. Pri tom se prije svega nastoji dokazati da se broj poljoprivrednog stanovništva smanjio više nego što se stvarno smanjio, a da se i ne pokušava kritički

ocijeniti koliko su zasnovane uobičajene statističke definicije i klasifikacije poljoprivrednog i nepoljoprivrednog, mješovitog, aktivnog i povremeno aktivnog, stalno i povremeno zaposlenog stanovništva. No nije ni čudo što je tako kada se obično ne ide dalje od sitničavih prosjeka i postotaka, ne ide u svestraniju analizu ekonomskih i socijalnih prilika.

Pružajući u javnost ovaj osvrt o nekim obilježjima poljoprivrednog stanovništva i agrarne strukture na području bivšeg kotara Makarska, mi smo i sami svjesni njegove fragmentarnosti i mnogih propusta. Uostalom, iako smo ga nazvali pokušajem analize, ne smatramo da smo uspjeli predočiti, ili samo i dodirnuti, mnoga pitanja koja spadaju u jedan kompletniji pokušaj analize. Također nismo se mogli, zbog prostora, upuštati ni u neophodnu kritiku definicija, postupaka i podataka koje smo primijenili i upotrijebili.

Zašto smo za obradu izabrali baš područje bivšeg kotara Makarska?

Prvo, htjeli smo promotriti kako uobičajena podjela na poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo izgleda u stvarnosti jednog užeg područja, koje je određena cjelina po proizvodnim, ekonomskim, socijalnim, pa i historijskim obilježjima, a gdje je agrarna naseljenost, bar formalno, još najveća u zemlji, nepoljoprivredne djelatnosti nerazvijene, a urbanizacija neznatna.

Naš je osnovni cilj bio da utvrdimo u kojem razmjeru stanovništvo, a posebno ono koje još živi na poljoprivrednim gospodarstvima, uistinu ovisi o poljoprivredi i u kojem se obimu danas manifestira agrarna prenaseljenost. Na primjeru jednog karakterističnog područja htjeli bismo ujedno ukazati i na svu relativnost podjele stanovništva na poljoprivredno i nepoljoprivredno u našim nerazvijenim područjima uopće, budući da u njima i poljoprivrednici, silom nužde, sredstva za život osiguravaju pretežno izvan poljoprivrede.

Drugo, vodili smo računa o tome da izabrano područje, nije izloženo snažnom utjecaju nekog velikog grada u neposrednoj blizini (u blizini ovog područja su Split i Mostar, ali ne postoji dnevna, a vrlo je mala i tjedna migracija radne snage sa ovog područja u te gradove).

Treće, vodili smo računa i o veličini područja i o veličini populacije, odnosno da te veličine ne budu ni prevelike ni premale, jer u oba slučaja ne bi bile pogodne za ciljeve analize.

Četvrto, do početka ove godine područje je bilo administrativna cjelina, pa za nj postoji kontinuitet statističkih podataka u posljednjim godinama. Svaka bi obrada po novim teritorijalno-političkim zajednicama bila vrlo otežana, budući da redovna statistika nije izvršila preračunavanja neophodnih podataka.

Peto, kostur podataka za naš osvrt potječe od popisa poljoprivrede 1960, koji je detaljno obrađen jedino po bivšim kotarima (u skladu sa ovom činjenicom uzimani su i podaci iz drugih izvora uglavnom za 1960. ili 1961, a ne i za 1962).

I Opći podaci o području i stanovništvu

Područje bivšeg kotara Makarska zauzima površinu od 1.584 km². Na 1 km² živi 61 stanovnik, dakle gustoća stanovništva je manja nego u SFRJ i SRH.

Područje se sastoji iz tri geografski posebna dijela: Makarsko primorje, dolina Neretve i zagorski dio (Imotska i Vrgorska krajina). Primorski i zagorski dio odvaja planina Biokovo.

Od 117 naselja samo su četiri gradska: Imotski, Metković, Makarska i Ploče.

Klima je sredozemna ili umjereno sredozemna. Obradive zemlje je malo i ona se nalazi u dolini Neretve, na kraškim poljima: Imotsko-bekijskom, Rastoku i Vrgorskom polju, te na manjim poljima uz sela Studence, Cistu i Aržano ili je rasuta na tisuće i tisuće malih komadićaka u zagorskom i primorskom kršu.

Stanovništvo pretežno pije i upotrebljava kišnicu, koju skuplja u raznim bunarima (cisterne, gustirne, čatrnje, kamenice). Izvorsku vodu dobila su pred nekoliko godina mnoga naselja u Makarskom primorju, imala su je otprije naselja u dolini Neretve i neka sela uz Imotsko polje. Vodovode imaju samo četiri gradska naselja.

Područjem teku dvije rijeke: Neretva i Vrlika (ponornica u Imotskom polju). Jezera ima desetak. Dva su kraška: Modro i Crveno kod Imotskog, a ostala su stalno poplavljena dijelovi polja: Jezero u dolini Neretve (30,32 km²), Rastok (16,15 km²), Proložac, Neretvanska jezera, Bačinska jezera, Kuti, Blato, Galjipovac.

Suma ima malo, i to jedino na sjevernoj strani Biokova. Područje nema značajnih prirodnih ni rudnih bogatstava. Ima boksita lošijeg kvaliteta i nešto asfalta.

To su osnovni podaci o prirodnim osobinama područja bivšeg makarskog kotara.

Kretanje stanovništva u posljednjih nekoliko decenija indicira nemogućnost da, kod sadašnjeg nivoa privredne i društvene razvijenosti, na ovom području živi iole veća »količina« stanovnika od sadašnje. Zapravo, porast stanovništva poslije 1921. vjerojatno odgovara tempu razvoja proizvodnih snaga od tada do danas.

Od 1921. do 1961. stanovništvo kotara je poraslo za svega 11.297. Podatke posljednjih pet popisa stanovništva navodimo u tabeli 1.

Tabela 1

Stanovništvo bivšeg kotara Makarska od 1921. do 1961. g.

Godina	Broj stanovnika	Apsolutno povećanje u svakom međupopisnom razdoblju	Relativno povećanje u svakom međupopisnom razdoblju
1921	85.899	—	—
1931	88.148	2.248	2,61
1948	81.497	3.349	3,70
1953	94.448	2.951	3,22
1961	97.197	2.749	2,91
Ukupni apsolutni i relativni porast		11.297	12,44

Ne raspoložemo podacima o depopulacionim posljedicama drugog svjetskog rata i o gubitku stanovništva u njemu, no ako bismo ovu tabelu pretvorili u grafikon, vidjeli bismo da je porast stanovništva bio usporen u razdoblju između 1931. i 1948.

Odmah ćemo upozoriti da u kretanju stanovništva kroz četrdeset godina postoje znatne razlike između užih područja. U dolini Neretve (današnja općina Metković) porast je stanovništva bio brži, u zagorskim predjelima (današnje općine Imotski i Vrgorac) porast je bio približno na nivou porasta za cijeli bivši kotar, dok se u primorju (općina Makarska) stanovništvo neprestano smanjuje.

Prirodni priraštaj stanovništva kreće se u posljednjih deset godina oko ili iznad 1.300. Stope nataliteta variraju između 22 i 25‰, mortaliteta između 7,7‰ i 10,2‰ a prirodnog priraštaja između 13 i 16‰. Sve su te stope znatno iznad stopa Socijalističke Republike Hrvatske.

Ako pretpostavimo da je u cijelom četrdesetgodšnjem razdoblju priraštaj bio također oko 1.300 godišnje, a ta pretpostavka ima mnogo osnova¹, dobit ćemo podatak da je ukupni porast stanovništva trebao biti preko 50.000. Vidjeli smo, da je stvarni porast iznosio 11.297. Nameće se zaključak da je svega jedna petina stanovništva ostajala živjeti na području kotara, a da su četiri petine iseljavale u tuzemstvo i inozemstvo (prije rata), odnosno uglavnom u tuzemstvo (poslije rata).

Ovo je lako objasniti. Područje bivšeg kotara Makarska dio je našeg kraškog područja, s kojeg je stanovništvo stoljećima emigriralo zbog toga što se nije moglo prehraniti. Stanovništvo se decenijima odavalo skitačkoj sitnoj trgovini (torbarenje), zapošljavalo se u pomorstvu, odlazilo na sezonske poljoprivredne radove na dalmatinske otoke i u Slavoniju. Početkom XX stoljeća masovno je emigriralo na američke kontinente.² Danas suvišak radne snage odlazi u gradove po cijeloj Jugoslaviji ili se zapošljava u nepoljoprivrednim djelatnostima koje se razvijaju na području samog kotara. No još uvijek postoji velika **prikrivena nezaposlenost**. Ona se i nadalje može postepeno smanjivati migriranjem i prelaskom stanovništva u nepoljoprivredne djelatnosti na zavičajnom tlu, no neće tako brzo iščeznuti.

II Poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo

Poznato je da su kod popisa stanovništva i posebnih popisa poljoprivrede u našoj zemlji do sada primjenjivani različiti kriteriji.³ Svaki je imao svoje prednosti i nedostatke. Nastojeći utvrditi odnos između poljoprivred-

¹ Tačne podatke o prirodnom priraštaju prije i za vrijeme rata ne bi bilo lako pribaviti: izvori bi bili jedino župne (crkvene) knjige rođenih i umrlih, a statističke publikacije nisu tretirale ovo područje kao jedinstveno. Našu pretpostavku zasnivamo na zapažanjima da se danas na ovom području rađa manje ljudi (manje ih i umire), kao i na podatku da se smanjuje veličina domaćinstava (što nije toliko rezultat porasta njihovog broja), a da roditelji imaju manje djece. Budući da je 1921. bilo preko 85 hiljada stanovnika, a danas ih je 97 hiljada, priraštaj je mogao biti na istom apsolutnom nivou, ako nije bio i veći. Jedino je u godinama rata valjda opao. U prilog našoj procjeni govore i podaci iz **Statističkog godišnjaka Kraljevine Jugoslavije, 1938-39**, str. 141, da je u godinama 1934-37 prosječni prirodni priraštaj iznosio 1.247 lica.

² Na ovom je području stanovništvo znatno brže raslo u prošlom nego u ovom stoljeću. Svoju demografsku eksploziju područje je proživjelo između 1880. i 1900. Dok je 1857. na ovom prostoru bilo nastanjeno 48.509 stanovnika, 1880. bilo ih je 56.789, a 1900. — 76.485. No, moramo uzeti u obzir činjenicu da je sve do početka ovog stoljeća pokretljivost stanovništva bila mala.

³ Vidjeti članak dra Ivana Klauzera u ovom broju našeg časopisa.

nog i nepoljoprivrednog stanovništva na tretiranom području, mi smo pošli od podataka popisa poljoprivrede 1960. Tim su popisom neposredno prikupljeni podaci: ukupan broj stanovnika na gospodarstvima, broj poljoprivrednika (tj. aktivnih muških i ženskih lica koja rade samo na gospodarstvu), broj poljoprivrednika koji povremeno rade izvan gospodarstva, zatim broj onih koji su stalno zaposleni izvan gospodarstva i, najzad, broj domaćica, djece, učenika i studenata. Sve stanovništvo koje živi na gospodarstvima već uslijed same te činjenice čini poljoprivredno stanovništvo u najširem smislu. No od njega treba odvojiti poljoprivredno stanovništvo u užem značenju, tj. ono čija egzistencija ovisi isključivo ili uglavnom o zemljišnom posjedu, odnosno gospodarstvu. Na takvom se razlikovanju i temelje svi podaci naše statistike o relativnom, a sada i apsolutnom opadanju poljoprivrednog stanovništva u našoj zemlji poslije rata. Jer, dok na poljoprivrednim gospodarstvima živi gotovo 67% sveg stanovništva Jugoslavije, od poljoprivrede živi svega 48%. Na području o kojem raspravljamo na 17.022 gospodarstava živi 86.636 od ukupno 97.197 stanovnika, što čini 89%. Koliko je od toga ovisno isključivo ili uglavnom o gospodarstvu? Ima više načina da se to pokuša utvrditi. Prvi je da se stanovništvo raspodjeli prema veličini stjecanja dohotka u poljoprivredi i izvan nje. Na taj je način stanovništvo raspoređivano popisom 1961, i to na poljoprivredno, nepoljoprivredno i mješovito. No onda nastaje teškoća razvrstavanja mješovitog stanovništva. Popis poljoprivrede pruža mogućnost da se raspoređivanje izvrši i na slijedeći način: onima koji su stalno zaposleni a žive na gospodarstvu treba prirudati one koje oni uzdržavaju, a podatak o tome dobije se dovođenjem u omjer sveg aktivnog i izdržavanog stanovništva koje živi na gospodarstvima. Budući da je na području bivšeg kotara Makarska na gospodarstvima živjelo 50.978 aktivnih i 35.658 izdržanih stanovnika, koeficijent je 0,7, što znači da bi 8.547 stalno zaposlenih trebalo da izdržava još 5.983 lica. Proizlazi da od poljoprivrede živi 72.106 preostalih stanovnika na gospodarstvima, a to je 74,2% ukupnog stanovništva na području kotara. Toliko bi, dakle, trebalo biti poljoprivrednog stanovništva. No ovo nam se iz više razloga učinilo nerealnim. Poljoprivrednih je stanovnika stvarno manje. Odabrali smo stoga slijedeći put: oslanjajući se na podatke socijalnog osiguranja da je na svakog aktivnog osiguranika u ovom kotaru 1960. dolazilo 1,63 neaktivnih (bez penzionera i invalida, kao i onih čiji su oni nosioci prava), pomnožili smo sa ovim koeficijentom broj stalno zaposlenih sa gospodarstava. U tom bi slučaju poljoprivrednog stanovništva bilo 64.072 ili 66%. Ali trebalo je još eliminirati i penzionere, invalide, kao i članove njihovih porodica koje oni uzdržavaju. U cijelom je kotaru bilo 4.849 penzionera, invalida i onih koje osiguravaju. Uzimajući u obzir više elemenata,⁴ procijenili smo da na gospodarstvima živi 3.783 takvih lica, što znači da je preostalo 60.375 ili 62,1% ukupnog stanovništva. To bi trebalo biti poljoprivredno stanovništvo. Mi ćemo prihvatiti ovaj broj, iako bi se on mogao još reducirati pod uvjetom da se u obzir uzmu i lica sa

⁴ Spomenut ćemo neke od tih elemenata: 1. samo 10.561 stanovnik ne živi na poljoprivrednim gospodarstvima, tj. živi u nepoljoprivrednim domaćinstvima, pa je sigurno da polovica tog stanovništva ne sačinjavaju penzioneri i invalidi sa članovima porodica, 2. velika većina svih zaposlenih živi u domaćinstvima koja imaju poljoprivredna gospodarstva, a odatle proizlazi da tu živi i kada stekne starosnu ili invalidsku penziju, 3. dosta penzionera su iseljenici-povratnici, a oni u pravilu žive na poljoprivrednim gospodarstvima, 4. u gradovima je relativno manje penzionera, zbog toga što je gradsko stanovništvo mlade, Ploče su porasle od 300 stanovnika u 1948. na 3.400 u 1961., a u njih su najmanje doseljavali penzioneri, 5. niska primanja penzionera uzrokuju da se ovi vraćaju na zemlju itd.

gospodarstva koja povremeno rade izvan gospodarstva, kao i od njih izdržavana lica.

Preostaje nam još osvrnuti se i na dinamiku omjera između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva u poslijeratnom vremenu. U tu svrhu unijeli smo u tabelu 2 podatke što su ih pružili popisi stanovništva 1948. i 1953. i podatke do kojih smo došli na osnovu popisa poljoprivrede 1960. godine.

Tabela 2

Poljoprivredno i nepoljoprivredno stanovništvo u kotaru Makarska

Kategorija stanovništva	1948.	%	1953.	%	1960.	%
Poljoprivredno	79.870	87,3	68.128	72,1	60.365	62,1
Nepoljoprivredno	11.627	12,7	26.356	27,9	36.822	37,9
Ukupno :	91.497	100	94.484	100	97.197	100

Podaci u tabeli nisu usporedivi, jer su, kao što smo napomenuli, kriteriji razvrstavanja bili različiti. Unijeli smo ih samo da bismo ocrtili grubu tendenciju postepenog relativnog i apsolutnog smanjivanja poljoprivrednog stanovništva, a koja je nesumnjiva. Tendencija odgovara onoj koja se očitovala u cijeloj našoj zemlji, ali se, naravno, kretanje odvija u zaostatku za 15—20%.

Željeli bismo, međutim, napomenuti da svim ovim podacima treba pridavati samo značaj orijentacionih podataka.

O čemu se radi?

Pomjeranja između poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva u ovom su kotaru naročito bila izložena **naglim oscilacijama**, zahvaljujući činjenici da se često ne temelje **na konstantno razvijanoj i razvijenoj društvenoj podjeli rada**. Stanovništvo se upošljava i ostaje bez posla, vraća se poljoprivredi i odlazi iz nje, nalazeći se uglavnom u položaju nekvalificirane radne snage, koja se prihvaća sezonskih poslova budući da ne može doći i do stalnog zaposlenja. Stoga ovo moramo imati na umu upoređujući i podatke o zaposlenima, poljoprivrednom i nepoljoprivrednom stanovništvu. Pomjeranja se odvijaju ne samo iz godine u godinu nego i unutar svake godine. Oscilacije broja zaposlenih znatne su po godišnjim dobima i mjesecima itd.

I pored podataka koje smo razmatrali, postoje specifični razlozi koji dovode u pitanje već i opravdanost same podjele stanovništva na poljoprivredno i nepoljoprivredno. Gotovo dvije trećine stanovništva još se svrstava u poljoprivredno, ali ono sredstva za život stječe izvan same poljoprivrede. Da li je npr. poljoprivrednik onaj koji godišnje veću količinu svog individualnog rada troši u poljoprivredi, a manju izvan poljoprivrede, ali mu rad izvan poljoprivrede donosi više životnih sredstava? Po tome gdje više troši svoj rad i što mu je osnovno zanimanje, on je zemljoradnik, po tome gdje stvara i crpi veći dio svojih prihoda on to nije.

Stoga, da bismo stekli što tačniji uvid, mi moramo da se pozabavimo osnovnim pitanjem o materijalnim uvjetima života poljoprivrednog stanovništva. Međutim, prije nego se upustimo u to pitanje trebamo se osvrnuti i na razvoj društvene podjele rada od oslobođenja na ovamo, da bismo na taj način ukazali na materijalne osnove prelaza poljoprivrednog stanovništva

u nepoljoprivredno. Razvoj društvene podjele rada ipak je znatno promijenio socijalnu strukturu stanovništva, stvarajući uvjete zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima.

III Razvoj podjele rada i porast zaposlenosti

Opći su okviri razvoja društvene podjele rada u kotaru Makarska poslije drugog svjetskog rata: 1. razvoj grana privrede koje prije nisu postojale na ovom području (industrija), 2. ekspanzija grana privrede i javnih djelatnosti koje su prije bile vrlo slabo razvijene (saobraćaj, građevinarstvo, turizam, te školstvo, zdravstvo i uprava), 3. stagniranje nekih privrednih grana (zanatstvo, ribarstvo).

Da je društvena podjela rada još relativno nerazvijena, može se zaključiti već i iz našeg prethodnog izlaganja o omjeru poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva. Sa porastom zaposlenosti izvan privatne poljoprivrede razmjerna su i pomeranja socijalne strukture.

Porast zaposlenosti bio je konstantan u posljednjim godinama, o čemu nam govori slijedeća tabela (navodimo podatke statistike i socijalnog osiguranja, iako se dosta razlikuju, u što se ovdje ne možemo upuštati):

Tabela 3

Kretanje zaposlenih po godinama

Godina	Zaposleni				Aktivni osiguranici	
	Svega	Index	Samo u priv. organ.	Index	Svega	Index
1955	5.836	100	4.798	100	6.954	100
1956	6.757	117	5.065	106	8.117	117
1957	7.210	124	5.552	116	8.716	125
1958	7.354	126	5.586	116	9.234	132
1959	7.226	124	5.482	114	9.532	138
1960	8.342	143	5.871	122	10.143	147
1961	8.182	140	6.040	126	11.106	161

Kretanje broja zaposlenih po vrstama djelatnosti u posljednjih pet godina otkriva nam sliku neravnomyjnosti, što također potvrđuje činjenicu da društvena podjela rada na ovom području tek stječe svoje konture.

Lako se opažaju disproporcije uloga raznih grana i djelatnosti, toliko karakteristične za nerazvijena područja. Spomenimo ovdje i podatak, koji se temelji na detaljnom uvidu, da se oko 40% svih zaposlenih nalazi u tercijarnim djelatnostima, a da to nije posljedica ni razvijenosti privrede ni specifičnih potreba dotičnog područja nego uglavnom rezultat općeg društvenog razvitka.⁵

⁵ Opći društveni razvitak u našoj zemlji odražava se u pojedinim nerazvijenim krajevima najprije u razvitku određenih dijelova infrastrukture. Društvo se brine da se posvuda uvede obavezno osmogodišnje školovanje, razvije zdravstvo, prošire javne službe i u te svrhe osigurava opća društvena sredstva. Osim toga, određene usluge, određena razvijenost trgovinske mreže, banke, socijalno osiguranje i sl. moraju postojati tamo gdje su proizvodnja i potrošnja napustile prirodne okvire i ušle u robnovječane odnose. Poznato je da su zanatstvo i trgovina bili nosioci prekapitalističke urbanizacije. Sve ovo navodimo, da bismo skrenuli pažnju na činjenicu da velika relativna razvijenost tercijarnih djelatnosti može biti i osobina zaostale podjele rada.

Tabela 4

Zaposleno osoblje po granama djelatnosti (aktivni osiguranici) 1960. g.

Grana djelatnosti	Broj zaposlenih	Struktura
Industrija i rudarstvo	1.221	11,4
Poljoprivreda	1.434	13,4
Šumarstvo	87	0,8
Građevinarstvo	1.902	17,7
Saobraćaj	1.543	14,4
Trgovina i ugostiteljstvo	1.562	14,6
Zanatstvo	571	5,3
Komunalna privreda	248	2,3
Kutlurno-prosvjetne i socijalno-zdravst. službe	782	7,3
Državna uprava	1.220	11,4
Neodređena djelatnost	147	1,4
Ukupno :	10.717	100

Dok je u cijelom kotaru bilo zaposleno 8,5% svega stanovništva, samo je postotak zaposlenih u općini Ploče bio ravan postotku za cijelu SRH — 18,9%. U bivšim općinama Makarska, Opuzen i Metković postotak se približavao republičkom, a bio je znatno iznad kotarskog. U četiri bivše općine zagorskog dijela kotara (Imotski, Lovreć, Zagvozd i Vrgorac) bilo je zaposleno samo 3% svega stanovništva.

U svakoj je općini jedna djelatnost apsorbirala upadljivo veliki postotak zaposlenih (građevinarstvo u općini Imotski 24,3%, uprava i javne službe u Makarskoj — 26,5%, trgovina u Metkoviću — 37,5%, saobraćaj u Pločama — 35,9%, društvena poljoprivreda u Opuzenu — 80,8%, prosvjeta u Lovreću 56,6%!).

Osvrnut ćemo se ukratko i na strukturu zaposlenih prema socijalnim obilježjima.

Među svim zaposlenima na ovom području 1948. bilo je radnika 2.172 ili 43,5%, a službenika 2.170, dakle također 43,5%. Ostalih 13% otpadalo je na privatne vlasnike u zanatstvu i trgovini, slobodne profesije i učenike u privredi.

Od te godine do danas, uporedo sa porastom zaposlenosti, mijenjala se i socijalna struktura. Broj radnika od 1948. do 1960. porastao je za 158%, a broj službenika samo za 26,5%. Za cijelo to vrijeme broj učenika u privredi varirao je iz godine u godinu između 300 i 450.

Možemo stoga reći da je u poslijeratnom razdoblju i na ovom području došlo do snažnog porasta radničke klase, a do slabijeg porasta službenika. Porast broja radnika nastupio je uslijed razvoja privrede, tako da je 1960. bilo 5.596 radnika, a od toga je 4.130 radilo u privrednim organizacijama. Iste je godine bilo 2.746 službenika, a od toga je 1.352 bilo zaposleno u privrednim organizacijama.

Poslijeratni razvoj društvene podjele rada nije, dakle, bio dovoljan da bi narušio dominantnu agrarnu strukturu, no on je i u ispoljenom obimu ipak bio snažan element deagrarizacije.

IV Seosko i gradsko stanovništvo

Na ovom je području gradskog stanovništva mnogo manje nego nepoljoprivrednog. Urbanizacija je zaostala za deagrariacijom stanovništva, što je lako objasniti.

Pored slabe razvijenosti svih grana privrede nije bilo uvjeta za prelaz stanovništva u gradska naselja. Gradovi su se davno razvili kao upravni i trgovački centri okolnih seoskih područja, a u obimu upravnih i trgovačkih funkcija bila je i granica njihovog porasta.⁶ Tercijarne djelatnosti bile su sve do najnovijeg vremena jedini faktori urbanizacije koja se razvijala vrlo sporo. Stanovništvo se sa ovog područja deseterostruko više iseljavalo nego naseljavalo u ovdašnja gradska naselja. I danas se prelaz u grad vrši otjeljenjem u veće i udaljenije gradove (npr. Split, Dubrovnik, Osijek, Zagreb), a tek u neznatnoj mjeri preseljenjem u mala gradska naselja na samom ovom području. Ipak se proces urbanizacije i u lokalnim razmjerima može pratiti uvidom u porast gradskih naselja, a posebno nicanjem Ploča kao modernog lučkog grada. Staviše, opažaju se i pojave interuralne urbanizacije.⁷

Razvoj nekih privrednih grana u gradskim naseljima već izaziva ubrzanje urbanizacije i u lokalnim okvirima. Za sada u nijednom od četiri gradska naselja industrija nije prevladajuća privredna grana, pa odatle nije i prvi faktor urbanizacije. Međutim, izgradnja i otvaranje industrijskih objekata već dovodi do toga da industrija postaje grana s najvećom absorpcijom snagom u zapošljavanju stanovništva, a time i prvi faktor urbanizacije (Imotski, Ploče, Makarska).

Stvaranjem uvjeta za privredne djelatnosti i u još nekim većim mjestima koja nemaju obilježja gradskih naselja začinje se i tzv. interuralna urbanizacija, pa se može očekivati u dogledno vrijeme prerastanje novih naselja u mala urbanizirana središta (Vrgorac, Opuzen, Zagvozd). Snažniji razvoj turizma, vrtlarstva, maslinarstva i ribarstva, kao i razvoj mnogih uslužnih djelatnosti koje su potrebne izrazitim turističkim područjima, također mogu postati, a dijelom već i postaju, činioci materijalne osnove interuralne urbanizacije u cijelom primorskom dijelu (Gradac, Podgora, Baška Voda).

No osim Ploča, druga naselja u makarskom kotaru ipak nemaju perspektive prerastanja u veće gradove.⁸

⁶ Kriterij razlikovanja gradskog i negradskog naselja preuzeli smo iz knjige prof. dra Dolfe Vogelnika **Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ (Ekonomska biblioteka, Beograd 1961.)** Taj je kriterij složen i kao prvu činjenicu uzima da naselje ima 2.000 stanovnika, a kao drugu da se preko 50% aktivnog stanovništva ne bavi poljoprivredom. U Dalmaciji ima dosta naselja koja nemaju 2.000 stanovnika, a oni se pretežno ne bave poljoprivredom. Ta su naselja nikla i razvijala se kao trgovišta i upravni centri. Na ovom području to je npr. Vrgorac. No, ovdje se nećemo upuštati u raspravu, da li su i to gradska naselja.

⁷ Urbanizacija je prelaz seoskog u gradsko stanovništvo. No često se govori i o urbanizaciji sela. Valjda se tada misli na **urbaniziranje seoskog načina života**, kada u njega prodiru elementi gradskog standarda, ophođenja, mode, izražavanja itd. **Interuralna urbanizacija** nije samo ovo **urbaniziranje**, ona je i njegov rezultat. Ona je prerastanje sela u grad, ali je »uzimamo u račun« tek kao gotovu činjenicu. Uopće, teško je razlučiti načine urbanizacije i urbanizaciju kao kvantitativnu pojavu.

⁸ Na razvoj gradova utječu prirodni i društveni činioci. Ovi su drugi, naravno, presudni. Na tretiranom području ne mogu se normalnim putem razviti, veći gradovi, koji su centrifugalne tačke u urbanizaciji tamošnjeg stanovništva. Prirodni resursi su sasvim nedovoljni za djelatnosti koje snažno koncentriraju stanovništvo. Uvjeti za intenzivan saobraćaj ljudi i sredstva su također donekle skućeni prirodnim faktorima. Ploče imaju sve uvjete za razvoj u veliku pomorsku luku, jer su pogodna tranzitna tačka za unutrašnjost zemlje.

Gradska naselja imala su 1948. ukupno 10.434 stanovnika, 1953. — 11.592, a 1961. — 15.121.

Odatle proizlazi da su omjeri seoskog i gradskog stanovništva bili slijedeći:

Tabela 5

Postoci seoskog i gradskog stanovništva na području bivšeg kotara Makarska

	G o d i n a		
	1948	1953	1961
Seosko stanovništvo	88,4	87,7	84,4
Gradsko stanovništvo	11,6	12,3	15,6

Opći koeficijent urbanizacije porastao je, dakle, za 40% od 1948.

Usporedimo li ove podatke sa podacima o omjeru poljoprivrednog i nepoljoprivrednog stanovništva, doći ćemo do zaključka da se u poslijeratnom razdoblju **mного brže odvijala deagrarizacija nego urbanizacija stanovništva**. Drugim riječima, stanovništvo koje je u ovom razdoblju napustilo poljoprivredu pretežno je ostalo živjeti u selima, tako da danas u njima žive čak dvije trećine nepoljoprivrednog stanovništva. Do ovog smo zaključka došli uzimajući u obzir i činjenicu da također i dio stanovništva gradskih naselja pripada poljoprivrednom stanovništvu, odnosno stanovništvu koje živi na gospodarstvima. Na gospodarstvima ne živi, kao što smo naveli, svega 10.561 stanovnik bivšeg kotara, a u gradovima se nalazi 15.121 stanovnik, što znači da je za gospodarstvo vezano najmanje 4.560 gradskih žitelja. Vjerojatno je nekima od njih poljoprivreda i nadalje osnovno zanimanje. U svakom slučaju u selima se nalazi najmanje 21.701 nepoljoprivredni stanovnik — tolika je, naime, razlika između ukupnog broja nepoljoprivrednog i broja gradskog stanovništva.

Trebamo, međutim, znati da se sve stanovništvo koje nije vezano uz gospodarstvo (spomenutih 10.561), nikako ne nalazi samo u gradskim naseljima već da dobar dio živi u preostalih 113 naselja (ako se u svakom od ovih 113 naselja nalazi prosječno 3—4 domaćinstva koja nemaju gospodarstvo, to bi već značilo da tu živi 2.000 pravih nepoljoprivrednika).

Podatak o preko 20.000 **nepoljoprivrednog seoskog stanovništva**, dok **gradskog nepoljoprivrednog stanovništva** ima tek oko 10.000, sam po sebi govori o velikom neskladu između deagrarizacije i urbanizacije stanovništva na ovom području. Dok se najmanje jedna trećina gradskog stanovništva nije deagrarizirala dotle se dvije trećine nepoljoprivrednog stanovništva nije urbaniziralo. Već i na osnovu svega što smo naprijed iznijeli o strukturi stanovništva, društvenoj podjeli rada i kretanju zaposlenosti moguće je zaključiti da se ovaj omjer između nepoljoprivrednog stanovništva u selu i nepoljoprivrednog stanovništva u gradu neće brzo poremetiti u korist bržeg porasta zadnje kategorije. Naprotiv, podaci i zapažanja nas uvjeravaju da će proces deagrarizacije na ovom području i ubuduće teći mnogo brže od procesa urbanizacije, ako se izuzmu mogućnosti **interuralne urbanizacije**, to jest preraštanja sadašnjih seoskih naselja u gradska naselja. A to pretpostavlja ne samo razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti u selima nego i takvu opću komu-

nalnu, urbanističku i kulturnu politiku, koja će voditi računa o što bržem i jačem urbaniziranju samog načina seoskog života.

Dok se gradsko stanovništvo relativno i apsolutno povećava, seosko se stanovništvo relativno i apsolutno smanjuje. Ovdje iznosimo samo dva podatka. U 67 od 113 negradskih naselja u kotaru smanjio se broj stanovnika od 1953. do 1961. U selima u kojima se stanovništvo smanjilo 31. III 1961. bilo je 3.043 stanovnika manje nego 31. III 1953. U selima u kojima se stanovništvo povećalo bilo je pak 1.837 stanovnika više. Proizlazi da se seosko stanovništvo u tom razdoblju smanjilo za 1.206 stanovnika. U isto je vrijeme gradsko stanovništvo poraslo za 4.529. Po pojedinim je naseljima porast bio slijedeći:

Tabela 6

Stanovništvo gradskih naselja

Grad	1948.	1953.	1961.	Index $\frac{1961.}{1948.}$
Imotski	2.115	3.591	3.785	179
Makarska	2.851	2.547	3.637	127,5
Metković	3.191	3.606	4.488	140,6
Ploče	277	1.848	3.211	1159,2

Ovi nas podaci upućuju na zaključak da se stanovništvo cijelog ovog područja povećalo od 1953. do 1961. zahvaljujući jedino činjenici da je porast broja stanovnika u četiri gradska naselja bio veći od smanjenja broja stanovnika u selima.

V Agrarna naseljenost i prikrivena nezaposlenost

Mi smo već izrazili rezervirani stav prema mogućnosti tačnog razvrstavanja stanovništva na poljoprivredno i nepoljoprivredno (pogotovo na području koje razmatramo), premda smo se i sami opredijelili za određene kriterije proračunavanja. Pristupajući uobičajenom računanju agrarne gustoće kroz promatranje broja poljoprivrednih stanovnika na jedinice poljoprivredne površine, nismo se zaustavili samo na poljoprivrednom stanovništvu, kako smo ga u užem smislu naprijed odredili. U račun je trebalo uzeti i preostalih 26.261 stanovnika, koji također žive na gospodarstvima ali se uzdržavaju pretežno od zarada, penzija, invalidnina. U stvari to je kategorija radnika-seljaka, i radnika-službenika, koja također radi na gospodarstvu, dobijajući s njega dodatne prihode. S druge strane, mi iz poljoprivrednog stanovništva nismo izdvojili ni one koji povremeno rade izvan gospodarstva, te često i veći dio dana u godini provedu na sezonskim poslovima, napuštajući svoje gospodarstvo.

Iz svih tih razloga izračunali smo dvostruke pokazatelje o pritisku stanovništva na zemljišni fond, tj. uzimajući u obzir i pritisak ukupnog stanovništva koje živi na gospodarstvima. Sve to stanovništvo ovisi o proizvodnji na gospodarstvima, te utječe na nivo agrarne gustoće.

Što se tiče površina, preuzeli smo podatke popisa poljoprivrede o ukupnim, poljoprivrednim, obradivim i oraničnim površinama, što ih koriste privatna gospodarstva.⁹ Agrarnu gustoću izražavaju slijedeći podaci:

Na 100 ha **ukupne** površine dolazi 140 poljoprivrednih stanovnika, na 100 ha **poljoprivredne** površine dolazi 223 takvih stanovnika, na 100 ha **obradive** površine njih je 351, a na 100 ha **oranične** površine čak 497. Međutim, na 100 ha **ukupne** površine dolazi 201 stanovnika koji žive na gospodarstvu, na 100 ha **poljoprivredne** površine nalazi se 320 takvih stanovnika, na 100 ha **obradive** zemlje ima ih već 451, a na 100 ha oranica čak 716!

Upoređujući ove podatke s istovrsnim podacima za druge kotareve, došli smo do zaključaka da je agrarna gustoća stanovništva u kotaru Makarska u stvari najveća u SFRJ.

Sa još mnogo pokazatelja mogla bi se ilustrirati činjenica, da je agrarna gustoća u ovom kotaru golema. Mi ćemo se pozvati na samo neke.

Da poljoprivredno stanovništvo živi u uvjetima prenaseljenosti, pokazuju i podaci o njegovoj raspoređenosti po posjedima različitih kategorija veličine.

Tabela 7

Raspoređenost stanovništva prema veličini posjeda (1960)

Veličina posjeda u ha	Stanovništvo na posjedima	
	Broj	Postotak
do 0,5	7,779	9,0
0,5— 1	12.885	14,9
1 — 2	22.953	26,5
2 — 3	15.185	17,5
3 — 4	9.444	10,9
4 — 5	6.444	7,4
5 — 8	7.987	9,2
8 —10	1.897	2,2
preko 10	763	0,9
neraspoređeno	1.299	1,5

Na posjedima manjim od 2 ha živi 50,4% svih poljoprivrednih stanovnika, a svega 12,3% na posjedima većim od 5 ha.

Agrarnu gustoću podrobnije ilustriraju i podaci o veličini korištenog zemljišta, a posebno oranica i vrtova, po jednom gospodarstvu, jednom stanovniku na gospodarstvu, jednom aktivnom stanovniku na gospodarstvu bez obzira da li stalno radi na gospodarstvu ili izvan njega, te najzad po jednom aktivnom stanovniku koji ni stalno ni povremeno ne radi izvan gospodarstva. Sve te podatke iznosimo u tabeli 8.

⁹ Ovim popisom nisu obuhvaćena gospodarstva manja od 10 ari, ukoliko ne uzgajaju visokorentabilne tržišne kulture, kao povrće, cvijeće, aromatično ili začinsko bilje, duhan, ljekovito bilje ili ukoliko nemaju određeni stočni fond. Popisom nisu obuhvaćene ni površine u vlasništvu domaćinstava koja ne vode poljoprivredno gospodarstvo. Pretpostavljamo da na taj način u kotaru nije popisom registrirana mala površina zemljišta, koju možemo ovdje s pravom zanemariti.

Ove su površine, inače, gotovo ravne sveukupnim površinama, jer društveni sektor ima svega oko 600 ha obradivih površina.

Tabela 8

Veličina ukupnog korištenog zemljišta, te oranica i vrtova po jednom gospodarstvu, jednom stanovniku na gospodarstvu i jednom aktivnom stanovniku na gospodarstvu

	na 1 gospodarstvo	na 1 stanovnika na gospodarstvu	na 1 pri- vredno akt. stanovnika	na 1 stan. aktivnog samo na gospodar.
Korištena ukupna površina (u m ²)	25.331	4.978	8.460	12.029
Korištena površina ora- nica i vrtova (u m ²)	7.130	1.400	2.380	3.385

Dakle, svako gospodarstvo ima u prosjeku 2,53 ha ukupne površine koju koristi, a oranica i vrtova samo 0,71 ha.

Po prosječnoj veličini korištenog zemljišta na jedno gospodarstvo kotar Makarska nije bio na posljednjem mjestu u SR Hrvatskoj. Iza njega su bili kotari: Čakovec, Krapina i Varaždin. Međutim, spomenuti su kotari bili ispred Makarske po prosječnoj veličini oranica i vrtova na jedno gospodarstvo.¹⁰ Manje oranica i vrtova na jedno gospodarstvo otpada u kotarima Rijeka, Dubrovnik i Split.¹¹

Po veličini korištene ukupne površine na jednog stanovnika koji živi na gospodarstvu kotar Makarska nalazi se jedino ispred kotara Osijek i Slavenska Požega.¹²

Velik broj poljoprivrednih stanovnika na jedinicu ukupne poljoprivredne ili samo obradive površine ne mora, međutim, sam po sebi biti i opći indikator agrarne prenaseljenosti. Da bi se moglo pouzdano ocijeniti da li i u kojoj mjeri takva prenaseljenost negdje postoji, treba uzeti u obzir još i faktore kao što su struktura i rentabilnost poljoprivredne proizvodnje na gospodarstvima, način obrađivanja i korišćenja površina, a odatle i opremljenost gospodarstava inventarom itd. Agrarna se prenaseljenost izražava u dva osnovna vida: u nedovoljnosti poljoprivredne proizvodnje za podmirenje životnih potreba samog poljoprivrednog stanovništva, pri čemu se te potrebe mogu tretirati na nivou egzistencijalnog minimuma, na nivou već postignutom na određenom području ili na nacionalnom, pa čak i internacionalnom nivou, i u suvišku radne snage, koji se također može mjeriti sa raznih polaznih tačaka. Stoga ćemo i mi u pokušaju da daljnjim argu-

¹⁰ Vidimo, da su od makarskog kotara više ukupnog korištenog zemljišta na jedno privatno gospodarstvo imala tri gusto naseljena kotara sjeverozapadne Hrvatske, ali budući da tamo na gospodarstvu živi prosječno manje ljudi, Makarska ima manje ukupno korištenog zemljišta po članu gospodarstva. I Čakovec i Krapina i Varaždin imali su više stalno zaposlenih članova izvan gospodarstva nego Makarska (23,6%, 31,2%, 20,4% naprama 19,6%). Stoga nema nikakve sumnje, da je agrarna naseljenost u bivšem kotaru Makarska znatno veća nego u ovim bivšim kotarima.

¹¹ Međutim, i u ovim je bivšim kotarima agrarna gustoća manja. U slučaju Rijeke polovina stanovništva na gospodarstvima ne spada više u poljoprivredno stanovništvo, jer je 40,7% aktivnih članova stalno zaposleno izvan gospodarstva. U kotaru Split je također bilo znatno više aktivnih članova zaposleno izvan gospodarstava – 33%. Kotar Dubrovnik ima prosječno manje oranica i vrtova, ali zato ima sedam puta veću površinu voćnjaka po stanovniku na gospodarstvu, a dva puta veću površinu vinograda i tri puta veću površinu livada.

¹² Mi, međutim, moramo imati u vidu da je npr. u kotaru Osijek 39,8% ukupnih korištenih površina prešlo u društveno vlasništvo. A u kotaru Makarska postotak površina u društvenom vlasništvu bio je najmanji u SRH.

mentima obrazložimo tvrdnju da ovo područje ima vrlo veliku agrarnu prenaseljenost bar letimično dotaći neke od tih faktora.

Poljoprivredna gospodarstva u kotaru Makarska, kao uostalom i na cijelom našem kraškom području, i danas svaštare u svojoj proizvodnji. Proizvodnja ima naturalna obilježja, iako je potrošnja stanovništva i poljoprivrednih domaćinstava davno izgubila naturalni karakter. Ovaj nesklad između karaktera proizvodnje i potrošnje vrlo je lako objasniti. On postoji zbog nedovoljnosti same poljoprivredne proizvodnje. Ta proizvodnja podmiruje manji dio potrošnje samih poljoprivrednih domaćinstava. Stoga se u dosadašnjim uvjetima i nije mogla zamisliti njena specijaliziranost i usmjerenost na tržište.

Glavne kulture na oraničnim površinama i danas su kukuruz i pšenica, zatim dolazi krumpir. Od industrijskih kultura na nešto većim površinama uzgaja se jedino duhan.

Proizvodnju glavnih kultura na oraničnim površinama prikazat ćemo u tabeli 9. Podatke smo sveli na višegodišnje prosjeke, kako bismo eliminirali velike oscilacije iz godine u godinu. (Izvori podataka su statistički godišnjaci SRH za 1955 i SFRJ za 1956—1961).

Tabela 9

Proizvodnja žitarica, krumpira, duhana i lucerke

Kultura	P r o s j e k u 1954 — 60.		
	Zasijana površina u ha	Prinos u vagonima	Prinos u q/ha
Pšenica i raž	3.778	263,2	7
Ječam	713	46,4	6,5
Ovas	48	2,85	5,9
Kukuruz	5.352	505	9,5
Krumpir	1.859	889	47,8
Grah	105	8,5	8,1
Duhan	557	54	9,7
Lucerka	728	61	8,4

Od ukupne površine pod kulturama iz ove tabele na kukuruz otpada 40,7%, na pšenicu 28,8%, a na krumpir 14,4%.

Vidimo da se žitarice uzgajaju na osam desetina oraničnih površina. Međutim, njihova ukupna godišnja proizvodnja ima tek neznatno učešće u ishrani poljoprivrednog stanovništva, a da se i ne govori o ishrani sveg stanovništva makarskog kotara.

Po jednom poljoprivrednom stanovniku (u smislu našeg kriterija) prosječna proizvodnja pšenice i raži u razdoblju od 1954. do 1960. iznosila je 43 kg godišnje, proizvodnja kukuruza 83 kg, a proizvodnja krumpira 143 kg. Izračunamo li količine po svakom stanovniku (uzimajući u obzir broj stanovnika prema popisu 1961), one će, razumljivo, biti znatno niže. Na svakog stanovnika godišnje se na području samog kotara proizvodi 27 kg pšenice, 52 kg kukuruza i 91 kg krumpira. Da bismo mogli sagledati količinu ovih proizvoda koja manjka po svakom stanovniku, oduzet ćemo količine koje

se proizvode u ovom kotaru od količina koje potroši svaki član seljačkog domaćinstva u SFRJ i SRH.¹³ Da bi podaci bili uporedivi, izračunali smo i mi količine proizvodnje pšenice i raži, kukuruza i krumpira po jednom članu seljačkog domaćinstva, tj. po jednom stanovniku na gospodarstvu. Po jednom takvom stanovniku proizvodnja je bila: 30 kg pšenice, 58 kg kukuruza i 100 kg krumpira. Količina proizvedene **pšenice** manja je za 124 kg od potrošnje **pšeničnog brašna** na nivou SRH, a za 111 kg od potrošnje na nivou SFRJ, dok je količina proizvedenog **kukuruza** za 29 kg veća od potrošnje **kukuruznog brašna**¹⁴ na nivou SRH, a 7 kg od potrošnje na nivou SFRJ. U ovom kotaru se jedino proizvede po članu poljoprivrednog domaćinstva 32 kg krumpira više nego takav član potroši u SRH, odnosno 54 kg više nego on potroši u SFRJ.

Naravno, da ne može biti ni govora o iznošenju žitarica i krumpira na tržište ili o njihovom otkupu preko poljoprivrednih zadruga. Stoga je i međuseljačka pijaca u bivšem kotaru Makarska vrlo skromnih razmjera i ona se svodi na trgovinu stokom.

Proizvodnja povrća također je nedovoljna, iako domaćinstva u dolini Neretve daju povrće na otkup ili ga plasiraju na tržnice gradova. Domaćinstva u primorju prodaju nešto povrća ugostiteljskim i turističkim organizacijama ili ga iznose na pijacu u turističkoj sezoni, međutim cijelo se makarsko turističko područje snabdijeva sa splitske tržnice, odnosno nabavlja proizvode od tamošnjih poduzeća za promet poljoprivrednim proizvodima, ili iz doline Neretve.

Stočni je fond malen.¹⁵ Na individualnim poljoprivrednim gospodarstvima bilo je u drugoj polovini svibnja 1960:

goveda	13.778
ovaca	79.862
svinja	14.083
radne stoke	9.635

Na jedno gospodarstvo otpada prosječno 0,8 grla goveda, 4,7 grla ovaca, 0,8 grla svinja i 0,5 grla radne stoke.

Broj peradi kreće se oko 40.000, a pčelinjih košnica oko 4.500. Iako je stočni fond ovako malen, poljoprivredna domaćinstva ipak ostvaruju pri-

¹³ Podatke o potrošnji namirnica u SFRJ i SRH uzeli smo iz Statističkog godišnjaka 1961, a odnose se na godinu 1959/60. (od žetve do žetve). Ti su podaci izračunati na osnovu ankete o seljačkim gospodarstvima. Naši podaci izračunati su na osnovu prosječnih količina pšenice, raži, kukuruza i krumpira za 1954–1960. godinu.

¹⁴ Uspoređujemo proizvodnju pšenice i kukuruza na jednoj strani i potrošnju pšeničnog i kukuruznog brašna na drugoj strani. A iz pšenice ili kukuruza, osim brašna dobijaju se i posije. Mi također ne izdvajamo količine, koje se ostavljaju kao sjeme.

Kod potrošnje kukuruza, treba izdvojiti i stočnu potrošnju. Jedna anketa iz 1956. (Statistički bilten 113) pokazala je, da se u makarskom kotaru oko 39% proizvedenih količina kukuruza troši na ishranu stoke. To znači da je i potrošnja kukuruza za ishranu stanovništva u ovom kotaru znatno niža od potrošnje u SFRJ i SRH.

¹⁵ U prošlosti je stočni fond bio veći. Stanko Ožanić zabilježio je (u knjizi izdatoj posmrtno »Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti« Split, 1955), da je u času propasti Mletačke republike na području bivšeg makarskog kotara bilo oko 7.200 volova, oko 155.000 ovaca i koza, oko 4.000 svinja i oko 2.500 konja. S obzirom na tadašnji broj stanovnika, taj je fond stoke bio relativno velik. Kad već ovo spominjemo, spomenimo i to da su u nedavnoj prošlosti bolje uspijevale i davale veći urod i najznačajnije poljoprivredne kulture: vinova loza, maslina, duhan. 1898. proizvedeno je npr. na ovom području oko 88.000 hektolitara vina.

hode od oko 130 milijuna dinara na ime otkupa stoke i stočnih proizvoda, a procjenjujemo da još polovinu ovog iznosa ubiru prodajom (na pazarnice dane u pazarnim mjestima i privatnim mesnicama po selima).

Vinogradarstvo i voćarstvo i donekle povrtlarstvo zapravo su jedine grane koje produciraju i za tržište, te imaju najveće relativno učešće u brutto proizvodu poljoprivrede. Zapravo, ako bi se izostavili maslinici, voćarstvo također ne bi bilo istaknuta grana poljoprivredne proizvodnje.

Od industrijskih kultura u stvaranju dohotka poljoprivrednih domaćinstava značajniju ulogu ima jedino duhan. Ljekovito i aromatično bilje uzgaja se vrlo malo. Ponešto buhača i kadulje ubire se po kamenjaru, a u zadnje vrijeme kultivira se i lavanda.

Zahvaljujući vinu, grožđu, maslinama, svježim i suhim smokvama, orasima, bademima, višnjama, kupusu i rajčici, te duhanu, kao i prodaji većeg dijela stočnog podmlatka u godini, poljoprivredno stanovništvo na ovom području dolazi do dijela sredstava kojima može kupovati žitarice, masnoće, šećer i ostale neophodne namirnice. **Međutim, treba reći da su izdaci tog stanovništva za žitarice i ostale namirnice znatno veći od primanja za vino, grožđe, voće, povrće, duhan i stoku.** A uz to, što je samo naizgled paradoksalno, samo to stanovništvo **nedovoljno troši voće, povrće, meso, mlijeko i jaja.** Odnosno nedovoljno je učešće tih prizvoda u njegovoj strukturi ishrane. Mi nemamo dovoljno pokazatelja da bismo se mogli upustiti u detaljnije obrazlaganje ove tvrdnje, međutim njenu osnovanost potvrđuju već i činjenice da usprkos malog stočnog fonda poljoprivredno stanovništvo ubire znatna novčana sredstva od prodaje stoke i stočnih proizvoda, da mali broj krava (9.313 u svibnju 1960) ne može dati dovoljno mlijeka za gotovo sto hiljada stanovnika, da mali broj peradi ne može dati dovoljno jaja, da se povrće gaji samo na površinama koje se mogu natapati, pa ga ima malo na ostalom, daleko većem području itd.¹⁶ Priplod stoke i stočni proizvodi prodaju se uz istovremeno odricanje od njihove potrošnje, da bi se smogla novčana sredstva za kupovinu osnovnih prehrambenih proizvoda, odjeće, obuće i slično.

Prethodno želimo potkrijepiti detaljnijim podacima o otkupu i prodaji poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda u godinama 1958—60.

U rubriku »ostali proizvodi« u našoj tabeli uvršteni su med, riba i maslinovo ulje.

Ribarstvo nismo dosad spominjali kao posebnu privrednu granu. Moglo bi se očekivati, da ono ima veliku privrednu ulogu u kotaru s obzirom na dužinu obale. A i tradicije ribolova. Ali, primorsko stanovništvo ima relativno male prihode od prodaje ribe, a mnogo je ne troši ni u vlastitoj ishrani.

¹⁶ Duga sušna razdoblja svake godine »spaljuju« i sve povrtne kulture. Stoga je njihov uzgoj moguć samo tamo gdje je moguće natapanje. A u ovom kotaru u mnogim selima nedostaje i pitke vode. Izgradnja vodovoda zahtijevala bi golemo sredstvo i na to gotovo i ne treba pomišljati u raštrkanim selima po kamenjaru. Ali, mogle bi se ispitati sve »oaze« tla, pod kojima bi se mogle naći podzemne vodene struje. Prilike, koje opisuje prof. Rudolf Bičanić u svojoj knjizi »Kako živi narod«, pisanjoj u jesen 1935, još nisu iščezle na našem kršu: u ljetnim mjesecima nestane vode i za njom se pješaci. Ipak, društvo se danas brine da ne dođe do teže nestašice: auto-cisterne tada razvoze vodu.

Tabela 10

Otkup i prodaja poljoprivrednih proizvoda te kupnja prehrambenih proizvoda
1958—1960.

(u milijunima dinara)

Otkup poljoprivrednih proizvoda	G o d i n a		
	1958	1959	1960
Stoka	93	95	127
Perad i jaja	1	1	3
Povrće	73	106	140
Voće	310	300	270
Alkohol	207	307	591
Industrijsko bilje	7	5	8
Koža i vuna	1	1	—
Ostali proizvodi	51	76	53
Žitarice	—	2	1
Mlijeko	0,5	1	3
S v e g a	743,5	894	1.196
Prodaja na tržištu*	124,5	147	203
Kupnja prehram. proizvoda**	1.440	1.519	1.921

* Naša procjena.

** Obuhvaćena je samo prodaja tih proizvoda u trgovini na malo na području bivšeg kotara.

Kao što pokazuju podaci tabele 10, stanovništvo koje živi na poljoprivrednim gospodarstvima troši više sredstava za nabavku hrane, nego što ih pribavi prodajom svih poljoprivrednih proizvoda. Prihodi od prodaje poljoprivrednih proizvoda po jednom članu domaćinstava koje vodi gospodarstvo kretali su se u 1960. oko 16.200 dinara, a izdaci za kupovinu prehrambenih proizvoda iznosili su oko 22.200 dinara. Ovu razliku od 6.000 dinara domaćinstva pribavljaju stalnim i povremenim radom svojih aktivnih članova izvan gospodarstva, prihodi od turizma, ličnim primanjima, dobijanjem pomoći rodbine koja živi izvan područja kotara itd.

Na iste načine domaćinstva pribavljaju i sva sredstva za ličnu potrošnju: za piće i duhan, odjeću i obuću, razne nabavke, miraz i ostale lične izdatke. Razumljivo je, da domaćinstva u ovakvoj situaciji mogu tek minimalna sredstva trošiti na gospodarstvo: na investicije, kupovinu zemlje, gradnju kuća, stoku i stočnu hranu, sjeme, gnojivo, sredstva za zaštitu bilja, oruđa za rad i za najam radne snage i radne stoke, te najzad na porez, razne trošarine, doprinose i slično.

Rezultati anketa seljačkih domaćinstava, što ih provode statistički organi omogućuju da izvedemo istovetne zaključke. Od 1.015 seljačkih domaćinstava, anketiranih 15. I. 1956. (vidjeti Statistički bilten 113), 61% uzgajalo je na svojim gospodarstvima pšenicu, dok su ostala u prvih pet mjeseci poslije žetve kupila ukupno 5.332 q pšenice, a 79% domaćinstava namjeravalo je kupiti još pšenice, kako bi osiguralo ishranu do nove žetve. Na osnovu ankete je procijenjeno, da je spomenutih 1.015 domaćinstava u 1955. na svojim gospodarstvima ukupno proizvelo 1.636 q pšenice, međutim za ishranu im je bilo potrebno 8.430 q.

Način obrade zemlje je ekstenzivan. A to je faktor koji u stvari povećava agrarnu prenaseljenost i ujedno prikriva stvarnu nezaposlenost brojne radne snage. Popisom poljoprivrednih gospodarstava u 1960. utvrđeno je

da u cijelom kotaru Makarska ima 1.913 plugova i 3 kosilice i žetelice, ne računajući društvena gospodarstva. Na 100 gospodarstava dolazi 11 plugova, odnosno 17 na 100 ha oranica i vrtova. Motika je jedini inventar kojim raspo- laže svako gospodarstvo.

Potrošnja umjetnog gnojiva je mala. Po svakom je gospodarstvu utrošeno oko 115 kg tog gnojiva u 1960, 46% gospodarstava nema poljoprivrednih sprava, 65% nema radne stoke.

Velika rasparčanost zemljišne površine svakog gospodarstva također je faktor koji ne samo da utječe na proizvodnost u poljoprivredi nego i neproduktivno apsorbira živi rad, te tako povećava prividnu zaposlenost, odnosno prikriva stvarnu nezaposlenost aktivnog poljoprivrednog stanovništva.

Zemljišne su površine razbacane u preko 265.000 parcela, a svako gospodarstvo ima prosječno 16,2 parcela. Ova rasparčanost se uvećava daljnjim diobama gospodarstava. Iako se poslije oslobođenja i relativno i apsolutno smanjuje broj poljoprivrednog stanovništva u kotaru, ne smanjuje se nego naprotiv povećava broj stanovništva koje živi u domaćinstvima na gospodarstvima (1948 — 79.714, 1960 — 86.636). Zemljišni fond ostaje isti ili, štaviše, smanjuje se.¹⁷ Stoga se uvećava i rasparčanost zemljišta.¹⁸

No stvarni obim agrarne naseljenosti najbolje pruža analiza podataka o aktivnom poljoprivrednom stanovništvu i njegovoj stvarnoj uposlenosti na poljoprivrednim gospodarstvima.

Podatke o aktivnom stanovništvu, dobivene popisom gospodarstava 1960. uzet ćemo kao mjerodavne za sadašnje stanje i služeći se njima izvesti najneophodnije zaključke. Jedan aktivni stanovnik gospodarstva ima da svoju radnu snagu godišnje troši na 12.029 m² ukupnog korištenog zemljišta i 3.385 m² oraničnog i vrtog zemljišta (tabela 8). Teško je, međutim, utvrditi koliko je ovakav poljoprivrednik uposlen u jednoj godini i koliki je broj njegovih radnih dana.

Svako gospodarstvo u kotaru ima 2,2 aktivnog stanovnika koji nisu zaposleni izvan gospodarstva. Prisetimo li se, da se po svakom stanovniku koji živi na gospodarstvu proizvodi 30 kg pšenice, 58 kg kukuruza i 100 kg krum- pira, te da na svako gospodarstvo otpada 0,8 grla goveda, 4,7 grla ovaca, 0,8 grla svinja i 0,5 grla radne stoke, lako ćemo zamisliti kolika je proizvod- nost svakog aktivnog poljoprivrednika. No to još ne znači da on nije i dovoljno zaposlen. Dva aktivna člana u gospodarstvu treba da: obavljaju ratarske radove i gaje povrće na po 3.565 m² svaki, da gaje zajedno netom navedeni broj stoke, da obrađuju površinu vinograda sa 1772 čokota (oba) **i u tome se iscrpljuju njihovi proizvodni zadaci u jednoj godini.** Recimo da je i za obradu navedene ratarske i vrtne površine samo pomoću motike i drugog ručnog inventara svakome potrebno godišnje 20 radnih dana, da svaki u vinogradu treba raditi 35 dana, da je na uzgoj stoke (čuvanje na

¹⁷ Na kraškim poljima u ovom kotaru gotovo i nema nekultiviranog zemljišta, ukoliko ono nije poplavljeno. U kršu se nove površine mogu osvajati samo krčenjem pijukom i maljem i miniranjem kamenja. Potreban je desetsatni golemi fizički napor jednog težaka, da bi se u jednom danu »osvojilo« mjesto za jednu ili nekoliko vinovih loza, itd. Danas se u kršu više zapuštaju obrađivane škarpe i vrtače nego što se krče nove. Povećanje poljoprivrednih površina u ovom kotaru moguće je samo izvođenjem hidrotehničkih i agrotehničkih opsežnih mjera u Neretvanskoj blatiji i na kraškim poljima.

¹⁸ Ovdje nećemo doticati i činjenicu da usitnjavanje posjeda smanjuje mogućnosti investicija u gospodarstvo, budući da svako novo gospodarstvo treba najprije da se »okućni«, to jest sagradi stambenu zgradu, štalu, svinjac, itd. Stambena izgradnja, kao uostalom i daleko veći dio potrošnje poljoprivrednih domaćinstava u selima makarskog kotara, i tako se ne financira sredstvima dobivenih od gospodarstva.

paši, opskrba u štali i svinjcu, uzgoj, kosidba, branje, prevoz, sušenje hrane itd.), potrebno prosječno 1 sat dnevno u godini, što iznosi 57,5 radnih dana, proizlazi da je svaki aktivni stanovnik koji radi na gospodarstvu uposlen 107,5 dana. Budimo oprezni, pa smatrajmo da je on na gospodarstvu uposlen i 130 radnih dana. Ovdje nismo spominjali rad u voćnjaku. A u tu se granu ulaže zaista malo živog rada. Izuzmu li se maslinici, voćnjaci su vrlo rijetki. Stabla voćaka razbacana su po vinogradima, vrtovima, kraškim pašnjacima, a rijetko se okopavaju, đubre, prskaju da bi se zaštitio plod, kreće itd. Najviše rada traži vinograd. Mnogo rada traži i uzgoj duhana, ali on se uzgaja na svega 400 ha godišnje.

Na gospodarstvu, naravno, rade i oni koji su stalno zaposleni izvan njega, zatim djeca (čobani) i starci. Kada se sve ovo ima u vidu, dolazi se do zaključka da naša procjena o 130 radnih dana ni u kojem slučaju nije niska. Preostalo radno vrijeme aktivno poljoprivredno stanovništvo troši na poslove domaćinstva, npr. opskrba ogrjevom, svi domaći poslovi, obavljanje zanatskih radnji za vlastite potrebe.²¹

Znamo li, da danas u našoj privredi svaki zaposleni radi 280 dana godišnje, lako ćemo uočiti koliki je suvišak privredno sposobnog stanovništva u poljoprivredi ovog područja.

Imajući u vidu sadašnji zemljišni fond i sadašnji nivo opremljenosti te poljoprivrede, kao i način obrade, **dolazimo do zaključka da je u njoj suvišno oko 20.000 privredno sposobnih stanovnika.**¹⁹ To je radna snaga koja bi se rado zaposlila u bilo kojoj drugoj privrednoj grani ili u društvenoj poljoprivredi, kada bi za to imala mogućnosti. Ovako, ona se jagmi za sezonskim poslovima u zavičaju i drugim krajevima.

VI Poljoprivredni nepoljoprivrednici

Kako živi većina stanovništva na ovom području, većina koja je prema svim popisima, definicijama i podacima poljoprivredna, a naseljena je uglavnom u besperspektivnim kraškim selima, ima vrlo malo zemlje i stoke, pola radne godine nema šta da radi, od vlastite poljoprivredne proizvodnje ne dobiva ni za ishranu na egzistencijalnom nivou? (Sve smo ovo nastojali detaljnije predočiti.)

Uz to, u tom je kraju i nacionalni dohodak svega nešto preko 50.000 dinara per capita, a samo 8,5% stanovništva je zaposleno.

Odgovor je: ta većina ipak ostvaruje jedan dosta normalan progres, ne samo u elementima materijalnog nego i kulturnog standarda. »Nenormalni« su samo putevi kojima se on osigurava:

1. stalnim, privremenim i povremenim zaposlenjem više izvan zavičaja nego u njemu,

¹⁹ Dr Rudolf Bičanić tvrdio je da je 1940. na području današnjeg kotara Makarska suvišak agrarnog stanovništva iznosio 57.029 (37.744 na području tadašnjeg kotara Imotski, 13.178 na području tadašnjeg kotara Makarska i 6.107 na području tadašnjeg kotara Metković). Svoj proračun prof. Bičanić nije detaljnije obrazložio. Mi smo došli do zaključka da su dva od tri aktivna poljoprivrednika u ovom kotaru suvišna, a to bi tačno iznosilo 19.361 od ukupno 35.854 aktivna stanovnika, koji 1960. nisu stalno radili izvan gospodarstva. Budući da na jednog aktivnog stanovnika koji živi na poljoprivrednom gospodarstvu dolazi 0,70 neaktivnih, proizlazi da je još uvijek »suvišno« barem 32.913 stanovnika.

2. prihodima od turizma (iako je on izvor za samo oko 20% stanovništva cijelog područja),
3. pomoći odseljene rodbine (sa sela sada odseljava više stanovnika nego se novih rodi).

Stoga, iako je nominalni dohodak per capita nekoliko puta manji od dohotka po stanovniku u našem srednjem razvijenom gradu ili na nekom poljoprivrednom području koje ima visoku tržišnu proizvodnju, nevidljivo pritecanje kupovne moći uvelike pridonosi tome da razlika u općim uvjetima života ne samo da nisu zapanjujuće nego nisu ni naročito velike.

Naš pokušaj analize stvarno se zaustavio na pola puta, jer trebalo bi još pobliže obraditi: 1. migraciju (obim, pravce, oblike, obilježja migranata, očuvane veze sa porodicom i zavičajem), 2. zapošljavanja izvan zavičaja (pa i u inozemstvu), 3. prihode od turizma i »skriven« prihode. A onda bi poslije toga trebalo još ocrtati i obim civilizacijskog i kulturnog napretka, tekovine društvenog standarda koji je već dosta razvijen na ovom previše »pasivnom« području, kućni i lični standard itd.

No smatrali smo da je najvažnije bilo upozoriti na sva nepovoljna obilježja još očuvane agrarne strukture, i pored primjetne deagrarizacije stanovništva. A da bi se dokazalo da je ta i takva agrarna struktura u stvarnom kontrastu sa općim uvjetima života stanovništva koje je poljoprivredno u užem ili širem značenju, dovoljno je predočiti tek nekoliko nepovezanih podataka:

Dok je 1960. nacionalni dohodak per capita za područje bivšeg makarskog kotara iznosio 54.200 dinara, promet u trgovinama na malo iste je godine iznosio 51.950 dinara per capita. No zna se da npr. svaki vredniji odjevni ili kućanski predmet ovdašnji stanovnik kupuje u Splitu i drugim većim gradovima. To znači da je stvarni dohodak bio bar trostruko veći.

Da se odvija urbaniziranje života i ovako siromašnog poljoprivrednog stanovništva (siromašnog s obzirom na vlastitu poljoprivredu), dijelom ilustriraju i ovi podaci za istu, 1960. godinu: u trgovinama na malo kupljeno je 2.405 komada štednjaka, 599 radio-prijemnika, 1.731 električnih aparata za domaćinstvo. Tada je, istina, bilo samo 3.988 gospodarstava s električnim osvjetljenjem, dok ih je danas preko 12.000. Gotovo svako gospodarsko domaćinstvo imalo je štednjak itd.

O perspektivama također nije bila riječ. Vjerojatno neće trebati podružljavati zemlju u sitnim kraškim vrtačama, no melioracijama društvo može doći i do 10—12.000 ha zemlje u dolini Neretve, Rastočkom, Vrgorskom i Imotskom polju. Stanovništvo će u međuvremenu i dalje kretati svojim »prirodnim putevima« — otseljavanje, školovanje, pa i sve jače upošljavanje u zavičaju.

Poljoprivredni nepoljoprivrednici — tako bi se moglo nazvati sve stanovništvo koje ima formalna obilježja privatnog posjednika i poljoprivrednog proizvođača, a u stvari u našim pasivnim područjima za sada postoji kao prelazna kategorija, koju opći progres socijalističkog društva ipak sve više zahvaća.

SUMMARY

THE AGRICULTURAL NONAGRICULTURISTS

This article is an attempt to give a more detailed analysis of the agrarian and social structure on the territory of former district of Makarska (now this territory belongs to the district of Split that covers the whole Dalmatia). In 1961, 97,197 inhabitants lived on the territory of former District of Makarska; 86,636 of that number lived on their farms but only 60,375 depended on their gainings from agriculture. The rest were employed in nonagricultural activities, invalids and pensioners.

This territory is mountainous and rocky partially stretching along the seaside. All branches of economy are undeveloped and there is no larger towns (there are four towns with the population between 3 and 5 thousand). The national income per capita amounted to 54,200 dinars in 1960. Holdings are very small. On an average on each holding comes 0,71 ha of arable land in parcels of 150 m². Peasants are engaged by work on their farms only 130 days a year, the rest looking for employment. The actual surplus of agricultural population amounts to more than 50% at the present very low degree of productivity. Because of the lack of arable land there are no possibilities for organizing social sector of agriculture except on the area in the valley of river Neretva that needs melioration.

Though the peasants can not provide enough food by their own agricultural production the standard of living is not low nowadays. Sources of income are in permanent, temporal or now-and-then employment in nonagricultural activities, less within the boundary of the District more outside. Tourizam represents the important source of extra earnings especially during the summer season. The pecuniary aid received by relatives who migrated in other regions of the country should not be disregarded either. Therefore it would be quite incorrect to judge the standard of living of this population by the figure of national income per capita. This can be corroborated by the fact that every inhabitant spent 51,950 dinars on an average, in retail shopping in 1960.

Concerning the standard of living author noted the figure of 80% of all households having electricity and many using modern electrical appliances in their homes. Majority of the younger generation go to schools. A good deal of the population have migrated (from 1921 to 1961 the District left 4/5 of the population natural increase).

The author ends his article with the following consideration: »The agricultural nonagriculturists — so we could name the whole population of the undeveloped areas have all formal characteristics of the private owner and producer in agriculture but actually exist as a transitory category getting influenced stronger and stronger by the general progress of the socialistic society«.

РЕЗЮМЕ

О ТЕХ, КОГО СЧИТАЮТ ЗЕМЛЕДЕЛЬЦЕМ, А ОН ЗЕМЛЕДЕЛИЕМ НЕ ЗАНИМАЕТСЯ

Настоящая статья является только попыткой более подробно проанализировать аграрную и социальную структуру на территории бывшей Макаарской области (теперь эта область вошла в состав Сплитской области, чья территория

занимает всю Дальмацию). В 1961 году на этой территории прожило 97.197 человек, а из этого числа 86.636 человек были единоличниками, но из этого числа всего 60.375 человек получало доходы исключительно от земледелия на своем хозяйстве. Остальные лица участвовали в работе в общественных предприятиях, или же являются пенсионерами и инвалидами. Сам этот край представляет собой узкую, гористую полосу у моря. Все отрасли хозяйства слабо развиты, отсутствуют большие города (есть четыре города, население которых колеблется от трех до пяти тысяч). В 1960 году национальный доход по душе составлял 54.200 динар. Имена небольшие. В среднем они состоят из 0,71 гектаров пашни, разделенной на участки величиной в 15 аров. Земледельцы работают на своем имении только 130 дней, а остальное время ищут себе работы. Реальный излишек сельскохозяйственного населения составляет на нынешнем (очень низком) уровне продуктивности — 50 процентов. Так как эта местность является карстовой, в этом краю нет условий для развития социалистических сельскохозяйственных предприятий, за исключением площадей в долине реки Неретвы и еще на трех картовых полях, на которых нужно провести мелиорацию.

Хотя собственным производством не обеспечивают себе даже и пропитание, сельскохозяйственное население на этой территории живет в настоящее время довольно хорошо. Оно получает доходы путем постоянного, временного и повременного устройства на работу (чаще в других краях чем в родном краю), от туризма (Макарская ривьера), население получает помощь от своих родственников, переселившихся в другие края Югославии, а есть и другие «тайные» доходы. После всего сказанного неверно было бы о жизненном уровне этого селения судить на основе того факта, что на этой территории национальный доход по душе составляет лишь 54.200 динар. Это видно и из того факта, что каждый житель этой территории в 1960 году только в розничной торговле приобрел товаров на 51.950 динар. 80 процентов единоличных хозяйств имеет электрическое освещение и различные электрические приборы в домашнем хозяйстве. Большое число молодежи учится в разных учебных заведениях, а большая часть населения выселяется (с 1921 по 1961 г. выселило 4/5 естественного прироста населения).

Свою статью автор заканчивает следующей оценкой:

«Сельские жители не занимающиеся земледелием — так можно было бы назвать все население слабо развитых краев — у них все формальные характерные черты частного собственника и производителя в сельском хозяйстве, а на самом деле они в настоящее время существуют только как переходная категория, которую все больше охватывает всеобщий прогресс социалистического общества.»